

FORDULATOK ÉS FOLYAMATOK A HAZAI KULTÚRPOLITIKÁBAN

T. KISS TAMÁS

Hasonló címet adtam annak a közelmúltban megjelent könyvnek, amely a ki-egyezőestől 2000-ig tekintette át a magyar kormányok kultúrpolitikáinak alakulását.¹ A kötetben azokat a kérdésköröket igyekeztem felmutatni és körüljárni, amelyek megítélésem szerint – ha különböző mértékben is – valamennyi korszakban jelentkeztek. Áttekintettem, miként alakult és miért módosult az állam és a társadalom szerepe a kulturális intézményrendszer létrehozásában és működtetésében az eltelt több mint 130 év alatt. Foglalkoztam a kulturális élet állami irányításának, illetve a demokrácia és a kultúra viszonyának formálódásával, kulturális önértékelésünkkel és a minisztériumi orientációkkal. A kötet kitér a kulturális élet finanszírozásának szerkezetmódosulásaira: a hivatalnoki kar helyének és szerepének változásaira, a minisztériumi struktúrákra és nem utolsósorban az egyén, nevezetesen a mindenkori kultuszminiszter személyére. A kutatás arra irányult, hogy a kihívásokra adott koronkénti válaszok bemutatásával plasztikusan érzékelhetővé váljanak a hazai kultúrpolitikai folyamatok: a kultúrpolitika fordulatai, forgolódásai és téblábolásai.

Most, előadásomban másra vállalkozom. Arra, hogy az említett kérdéskörök kapcsán az eltelt 136 év néhány jelenségéről/tanulságáról szóljak és kérdéseket fogalmazzak meg – abban a reményben, hátha nincs igaza Hegelnek, amikor azt mondja: a történelem nagy tanulsága, hogy a kormányok soha nem tanulnak belőle. Szeretném megragadni az alkalmat, hogy az Európai Unió teljes jogú tagjává válásának küszöbén szóljak arról a képződményről is, amely a kultúra és a politika egymástól gyökeresen különböző világa és eltérő eszköztárserei bonyolult, ellentmondásos „összeházasításából” született: a kultúrpolitikáról.

¹ T. Kiss Tamás (2002): *Fordulatok, folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000*. Budapest, Új Mandátum.

Milyen szerepet töltött be az állam, és milyen a társadalom
a kulturális élet alakulásában?

A török kiűzését követően a Habsburg Birodalom részévé tett Magyarországon a nemzeti kulturális intézményeket alapvetően a társadalom hozta létre, gyakorta a központi hatalom ellenében. Közismert a magyar arisztokraták és a nemesség felvilágosult rétegének szerepe a művelődéshez szükséges hídfőállások és alapok megteremtésében. Feltárt a kulturális újjáépítésben részt vállaló, társadalmat képviselő történelmi egyházak tevékenysége is. Azaz: hosszú időn keresztül társadalmi túlsúly létezett a kultúra és a művelődés világában.

Az állami szerepvállalás a kulturális életben csupán a kiegyezés után jelenik meg az Osztrák–Magyar Monarchiában, elsősorban az oktatás területén, miközben a társadalom önszerveződése is kiszélesedik és egyre erőteljesebbé válik. A munkások mozgalmi, az agrárszocialista törekvések, a polgárság különböző rétegei a saját léptékükre és mértékükre igazított kulturális-közösségi szervezetek sokaságát hozzák létre.

Az első világháború után, az 1920-as években módosul az állam és a társadalom viszonya. Növekszik és erősödik az állami szerepvállalás, különösen az oktatásban és a tudományosság világában. Lépések történnek a terrénumbővítésére is, amikor az állam beavatkozik az iskolán kívüli népművelésbe. A két világháború között azonban még viszonylagos egyensúly van a kulturális élet állami és társadalmi részvétele között, jóllehet a viszony nem felhőtlen.

A második világhézag utáni évtizedekben bekövetkezett változások hatalmas rombolással jártak. Visszaszorul, majd szinte teljesen megszűnik a társadalom szerepe a kulturális élet alakításában. Az állam (pártállam–állampárt) az örökölt kulturális intézményrendszer centralizált és hierarchizált elemeinek felhasználásával monolit szerkezetet épített ki.

A sokszínű, a különböző osztályok, rétegek és csoportok által létrehozott – igaz, egyházi, állami, politikai és gazdasági érdekeik által tagolt, ám az öntevékeny helyi erőknél és kezdeményezéseknél is teret biztosító – kulturális rendszerrel egyszerűen „levágta” a nem központosítható részeket, és egységes, hatalmas szervezetet hozott létre. A totális államban jelentősen beszűkült, sőt teljesen megszűnt a társadalom autonóm mozgástere;² az egyén éppúgy figyelmen kívül hagyható lett, mint az erkölcsi értékek. Kizárólag az állam érdekei és céljai számítottak.

Az 1989–90. évi rendszerváltozás lehetővé tette a társadalom újraszerveződését. Megnyílt az esély, hogy a kulturális élet területein új viszony alakuljon ki az állam és a társadalom között. Az utóbbi évtizedben számos különféle közösség alakult, egyesületek, alapítványok sokasága jött létre, az állam pedig megkezdte a visszavonulást. A cégbíróságok több ezer szervezetet jegyeztek be. Ám míg a fejlett polgári társadalmakban túlnyomórészt adományokból tartják

2 Hankiss Elemér (1983): *Társadalmi csapdák – Diagnózisok*. Budapest, Magvető.

fenn magukat a civil szervezetek, Magyarországon erről jó ideig nem lehet szó. A magyar társadalom szegény. A közösségeket még nem öntudatos civil polgárok (cívóayen), hanem állampolgárok alkotják. Az állampolgár függ az államtól, a civil polgár kevésbé. A civil szervezetek önmaguk lábán nem képesek megállni, nem mondhatnak le az állami támogatásról. A társadalom szervezetei 1997-től részint megkaphatják a befizetett adó nekik felajánlott 1%-át, részint a rendszerváltás első éveitől kedve pályázhatnak az országgyűlés illetékes bizottságához. A közösségek azonban azt tapasztalják, hogy létükben elméletileg igen, ám gyakorlatilag már kevésbé függetlenek a mindenkori kormányokhoz (önkormányzatokhoz) csatlakozó köldökzsinór „színeitől-érdekeltségéitől”.

A „nemzeti civil alapprogramról” szóló törvényjavaslat szerint a társadalmi szervezetek támogatásáról továbbra is a kormány által dominált tanács, és a „civil képviselőkből” álló kollégiumok fognak dönten. Kérdés, vajon ez a kultúrpolitikai lépés olyan helyzetet terem-e majd, amely lehetővé teszi a társadalmi szféra megizmosodását, autonómmá válását, erőteljes szerepvállalását a kulturális életben, vagy épp a civil szervezetek államtól való függését fogja tartósítani?

Engedjék meg, hogy egy másik kérdéskörre: az állami irányításra térjek át. E vonatkozásban sokféle állásponttal találkozhatunk. Ha az állam anyagilag támogatja a kultúrát, véli az egyik, akkor a kormányoknak legyenek jogosítványai is. A másik azt szorgalmazza, hogy a kabinet csak törvényességi felügyeletet lásson el. A harmadik álláspont szerint az állam legyen a legfőbb mecénás, a legnagyobb megrendelő és fenntartó, de mindenféle akaratnyilvánítás (kiváncalom) nélkül. A központi irányítás hívei szerint az államnak meghatározó szerepe van a kulturális élet alakításában, gyámolítónak és atyáskodónak kell lennie. Sokan azt mondják, hogy az államnak ne legyen köze a kulturális élethez. Mások szerint az állam csak szolgáltató szerepet tölthet be. Egyre többen vannak, akik úgy vélik, hogy a kormánynak alapvetően három funkciót kell betöltenie a kulturális életben: az egyik a feltételek biztosítása, a másik a koordinálás, a harmadik pedig a nemzeti értékek védelme. Korábban és ma is folynak viták, hogy mi a helyesebb: ha a tárca irányítási, illetve igazgatási feladatokat lát el, vagy a társadalom kulturális igényeinek szolgálata.

Magyarországon eddig nemzetállami keretek között tevékenykedtek a mindenkori kormányok. A kérdés az, hogy az Európai Unió tagországában hogyan módosul (alakul) az állami irányítás? A kultúra az unióban ugyan minden nemzet belügye, ám egyre több globális kulturális hálózat jön létre. Ilyen például az Európai Felsőoktatási Térség, Európai Felnőttképzési Térség, a még átfogóbb internet, a gombamód szaporodó televíziós csatornák, vagy a gyorsan terjedő angol nyelvre épülő átfogó kommunikációs rendszerek.

Kultúra és demokrácia

A kiegyezés óta szinte állandóan napirenden van a demokrácia és a kultúra viszonya. A jelenség alapvető okait az ország különböző, hosszabb-rövidebb ideig tartó „állapotaiban” kell keresni. A királyságot, a dualizmus időszakát felváltotta a trianoni békediktátum utáni helyzet, majd a szovjet katonai és ideológiai megszállásra épülő negyven év következett, melyet a rendszerváltás követett. Magyarországon 1918-ban kikiáltották a köztársaságot, 1919-ben a Tanácsköztársaságot, majd következett a fehérterror, melyet a király nélküli királyság váltott fel, 1944-ben a náci Németország támogatásával nyilasok kerültek hatalomra. 1945-ben az ország újra köztársaság, de 1949-ben már népköztársaság, az 1956-ban kitört forradalmat a Szovjetunió hadserege leverte. A XX. század utolsó évtizedébe lépő Magyarország államformája – immáron harmadik alkalommal – ismét köztársaság.

A kép bonyolultán színes és számos tanulsággal jár. A kormányok egyszer a kultúra és a művelődés fejlesztésével kívánják elősegíteni a demokráciát. Máskor meg azt hangoztatják, hogy a politikai demokráciához először kulturális demokráciára van szükség. Néhány kormányzat a demokráciát tartja döntőnek, mert azt tekinti a kultúra és a művelődés alapjának. Gyakorta előfordul, hogy a kultúra demokratizálását szorgalmazó kabinetek felülről indított reformokra, mozgalmakra helyezik a hangsúlyt, máskor az alulról induló kezdeményezéseket pártfogolják. Olyan kormányok is megtalálhatók a palettán, amelyek felülről indított kezdeményezéseiket a spontaneitás sztanioleppapírjába csomagolják, és a demokrácia jegyében erőszakos eszközökkel terjesztik a központilag meghatározott értékrendszert.

A 1989–90 utáni évtizedben a kultúra és a demokrácia viszonya a szabadságban és az esélyegyenlőségben fogalmazódik meg. Az esélyegyenlőség azért különösen fontos, mert többdimenziós fogalom, amelynek számos eleme van, és aligha szűkíthető le az egyén anyagi helyzetére. A jövedelmi különbségek azonban az utóbbi években olyan mértékben növekedtek Magyarországon, ami komolyan veszélyezteti az EU-hoz csatlakozó ország társadalmi integrációját. A nyugati és keleti, északi és déli részek, a falu–város–főváros, a foglalkoztatási ágak, sőt a nemek közötti egyenlőtlenségek jelzik a probléma nagyságát. Állami, intézményi szolidaritásról alig beszélhetünk, társadalmi (pontosabban a mikrotársadalmi) szolidaritás pedig még kevésbé létezik...

A kérdés az, mit jelent a hazai kulturális élet számára az Európai Unió: kitért keretet, közösségeinknek több lehetőséget, szellemi termékeink számára bővülő keresletet, vagy növekvő különbségeket, újabb piacot másoknak, esetleg települési, etnikai és kulturális törésvonalakat?³

3 Huntington, P. Samuel (2001): *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása*. Budapest, Európa.

Nemcsak érdekes, hanem fontos kérdéskör kulturális önértékelésünk tartalmi és formai alakulása is. Engedjék meg, hogy kicsit hosszabban időzzem ennél a problémánál.

A magyar emberek szeretnek azon töprengeni, honnan lehet folytatni a történelmet. A válasz az lehetne, hogy onnan, ahol éppen tart. A nemzeti önismertet kiegyezéstől napjainkig tartó története azonban egészen más képet mutat. A magyar nacionalizmus 1867-ben megegyezést tudott elérni, garantálni tudta a történelmi Magyarország területi egységét. A két világháború között kudarcot vallott, mert hiába hitte, hogy vissza tudja hozni az első világháború előtti állapotokat. A rendszerváltozás időszakában akadtak, akik úgy gondolták, hogy a történelmet 1944/45-től lehetne folytatni, mások szerint 1947/48-tól, megint mások 1956-tól számították a „legújabb kor kezdetét”. A kontinuitást keresők gyakorta meglepedkeznek arról, hogy az ország társadalmának történelme és önismerete messze nem azonos a magyarországi politika történetével.

Az önkép kialakítását nehezítette a közhellyé kommunikált „demokratikus hagyományok fejletlensége”, a magyar uralkodó rétegek társadalmi tértől és történelmi időtől függetlenített reakcióssá nyilvánítása is. Ez utóbbit csak súlyosbította, hogy szociálisan és nemzetiségi szempontból igazolható volt. A több évszázados „rossz bizonyítvány” a XX. század első felétől a „bűnös nép” ítéletévé fokozódott. A vádak által kikényszerített önvédelmet és a szellemi-politikai nagyságaink tevékenységében mindig helyet kapó nemzeti elkötelezettséget a nacionalista megbélyegzés vádja kísérte.

Az önkép megrajzolásában jelen volt a kultúránk történetét, helyzetét és szerepét évszázadokon keresztül jellemző ellentmondásosság. „Felül”, a társadalom felső rétegeiben világszínvonalon is számottevő „autonóm”, illetve „magaskultúra” alakult ki, míg „alul” a társadalom többsége szinte mozdíthatatlanul belezáródott az elmaradottságba.

Végül az önkép kialakulásában nagy szerepet játszik a nemzeti érzékenység is. Magyarország számára mindig fontos volt, hogy milyen arculattal jelenik meg a nemzetek közösségében. Nagy súllyal estek latba a kívülről érkező kedvező vélekedések, amelyek valamiféle szimbolikus érdemrendként egytől egyig az ország kiválóságát tanúsítják. Mindez aztán – Bibó István szavaival – felerősítette a „nemzeti öndokumentációs kényszer” hajlamát.⁴ Jóllehet az a nemzeti önismeret, amely az öndokumentáció szolgálatába állított tényeken alapul, és mindegyre ezeket reméli viszontlátni a külső vélekedésekben, ingatag lesz, mivel bizonytalan lábakon áll.

4 Pataki Ferenc–Ritoók Zsigmond (szerk.) (1999): *Magyarsággép és történelmi változásai*. Budapest, Magvető.

Mindezek ellenére vagy éppen az említettek miatt születhetett meg és ereszthetett a társadalomban gyökeret – rendszerektől függetlenül – formailag azonos, tartalmában eltérő, más és más módon interpretált és kommunikált önértékelés, „nemzeti énkép”. A „kis nép – nagy kultúra” közismert tézisérről van szó, amely a legkülönbözőbb variációkban Magyarország valamennyi kormányfőjének és kultuszminiszterének egyik vagy másik nyilatkozatában fellelhető – a kiegyezéstől napjainkig.

Amikor tágabb vagy szűkebb körben szóba kerül, hogy mi, magyarok mekkora helyet és milyen szerepet töltünk be a világ és Európa kultúrájában, gyakorta hangzik el, hogy az ország kicsinysége ellenére, népességének lélekszámához viszonyítva nagy hatalomnak számítunk. S általában sorolni kezdjük mindazon teljesítményeket és személyeket, amelyekkel, illetve akikkel jelentős mértékben gazdagítottuk a nagyvilág és a kontinens értékeit, miközben szeretünk megfélemlíteni arról, hogy az európai országok is kultúr-nemzetnek tartják magukat. Láthatjuk, hogy valamennyi ország briliáns eredményekkel dicsekedhet. A hazai teljesítmények is jelentősek, ám összességükben nem feltétlenül jobbak – vagy rosszabbak –, mint más nemzeteké, például a szomszéd népeké, akikkel folyton vetélkedünk.

Azért időztem kicsit hosszabban ennél a kérdéskörnél, mert az Európai Unió tagországaként korántsem mindegy, hogy – képletesen szólva – „a népek tengereiben” mi lesz a valóságos helyünk, és milyen értékek alapján tudunk megbecsülést kivívni magunknak. Hogy önképünk és a mások által látott kép egymástól eltérő marad vagy közelít, esetleg megegyezik majd.

A kulturális életben megjelenő orientációk

A keresztény Nyugathoz kapcsolódás, a magyarnál fejlettebb európai népek kultúrájának megismerése és Keletről hozott értékeinkkel való ötvözése az államalapítás óta szinte megszakítás nélkül a magyar politikai gondolkodás és kultúrpolitika egyik meghatározó alapelve volt. Nincs a magyar történelemnek olyan évszázada, amikor uralkodóink, politikai és kulturális vezetőink ne törekedtek volna erre, és ne ebben látták volna az ország előrehaladásának egyik legfontosabb és nélkülözhetetlen eszközét – jóllehet az ország sokféle szereppel próbálkozott már. Voltunk a „Kelet népe”, amely Ázsiából hoz különleges üzenetet Európának. A török hódítás időszakában a „nyugati kultúra védőbástyája” vagyunk. Határainkat az „európai művelődés végső határainak” tekinthetjük keleti és déli irányban egyaránt. Vágyainkban „Kert-Magyarországgá” akartunk válni, ám – Ady Endre szavaival – megmaradtunk „magyar ugarinak”. Álmainkban „Kelet-Európa Svájca” lehettünk volna, jóllehet aligha hasonlítottunk rá valaha is. Feljárnítottunk magunkat – mint a történelemben oly gyakran – „komp-országnak” Nyugat és Kelet között, csak eltévesztettük az irányt, és elfelejtettük, mit kell tenni azért, hogy európai nemzetté váljunk.

Mindez fokozatosan kialakított egy Nyugat-képet és egy Kelet-képet, amely ugyan részleteiben időről időre módosult, összességében azonban viszonylag állandó maradt.⁵

Amikor az egyesített európai keresztény hadak kiűzték Magyarországról a törököket, szinte észrevétlenül, a mindenkori realitásokra hivatkozva, meggyökeresedett az a nézet, miszerint az országnak – geopolitikai helyzete és fejlettségi színvonala okán – valamilyen hatalomhoz vagy nagyhatalomhoz kell kapcsolódnia, de legalább orientálódnia szükséges, ha meg akar maradni a népek tengerében. Hogy csak nemzetközi tekintélyű nagyhatalom szélárnyékban megerősödve járhatja a maga útját.

A Habsburg Birodalomból kiszakadó, aztán az Osztrák–Magyar Monarchiába tagolódó, az első világháború után a kisantant-országokkal övezetten függetlenné váló, ám a háromhatalmi egyezményhez, ezáltal a Harmadik Birodalomhoz kapcsolódó, a második világhégés után a szovjet érdekszférába tartozó, katonailag megszállt, a Vörös Hadsereg kivonulását követően a Varsói Szerződésből kilépő és az Észak-atlanti Szövetségbe belépő, majd az Európai Unió tagjává váló ország helyzete jelzi azt az „ingamozgó alkalmazkodást”, amelyre a magyar politikai élet kényszerült, és amely megmutatkozik a mindenkori kormányzatok kultúrpolitikáiban és kulturális magatartásában.

Vitathatatlan, hogy az „ingamozgás” során számos tapasztalatra tettünk szert. A középkori államalakulat, a hódoltság időszaka, a soknemzetiségű Habsburg Birodalom, a Monarchia, a forradalmak és ellenforradalmak, aztán az ideológiai alapon és katonai erővel egyben tartott szocialista tábor keretei között szerzett tapasztalatok kulturális öröksége azonban túlságosan sok és sokféle túlélési technikát és túlélő magatartásformát halmozott fel. Az előző századok politikai és gazdasági szerkezetéhez képest az Európai Unió gyökeresen másféle integrációt jelent. Magyarország helye és szerepe az unión belül attól is függ, hogy a túlélési technikák és túlélő magatartásformák közül az elzárkózó, kirekesztő jellegűek, vagy a kreatívan, egészségesen alkalmazkodók kerülnek-e majd túlsúlyba.

A kultúra és a kulturális élet finanszírozásáról

PéNZ! PéNZ! PéNZ! A kultúra és a kulturális élet kapcsán talán ez a szó hangzik el legtöbbször (feszültségektől sem mentesen) a kiegyezéstől napjainkig az Országház falai között és azon kívül is. Érdemes számba venni – korántsem a teljesség igényével –, hogy az eltelt százharminchat év alatt milyen nézetek és álláspontok körvonalazódtak e téren.

– Vannak, akik szakmai, politikai, ideológiai, gazdasági szempontok alapján állítják és bizonyítják, hogy a kultúrára többet kell fordítani, mint amit az adott kormányzati költségvetés előirányzata tartalmaz.

⁵ Pomogáts Béla (2000): *Nyugat és Kelet között*. Budapest, Ister.

– Mások szerint – kimondottan vagy kimondatlanul – a kulturális területek között prioritást, rangsort kell felállítani.

– Többen azt vetik fel, hogy nemcsak a kultúrára és a kulturális életre fordított összeg nagysága, hanem az elosztó mechanizmusok struktúrája is lényeges. Nem mindegy, „zsebből” történik-e a finanszírozás, vagy törvényekkel legitimált testületek útján.

– Számosan képviselik azt az álláspontot, hogy a kulturális élet finanszírozása állami feladat.

– Akadnak, akik azt javasolják, hogy a pénzek elosztásához az állami apparátusnak se közvetlenül, se közvetett módon ne legyen köze. A mindenkori kabinet tartózkodjon a kuratóriumok (kollégiumok) személyi összetételének befolyásolásától. Az állami finanszírozás ugyanis közpénzekből, és nem a kormányok kezéből történik.

– Időnként hangot kap az a nézet is, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy „nem a kultúrára kell több pénz, hanem a pénz elköltéséhez kell több kultúra”.

– Gyakran fogalmazódik meg az az álláspont, miszerint az alapfokú oktatás feltételeinek teljes körű anyagi biztosítása, a középfokú képzés erőteljes támogatása és a felsőfokú oktatás segítése az állam kötelessége, a kulturális élet más tereumein azonban politikai beavatkozástól mentes finanszírozásra lenne szüksége.

– A „szabadon virágozzék minden virág” tetszetős állítására az a válasz, hogy ez nem jelent mást, mint hagyjuk a „kertet” elgazosodni, ezért az állam nem mondhat le a kultúra céltudatos támogatásáról.

– Végezetül meg kell említeni azt az álláspontot is, mely szerint a kulturális élet sokcsatornás finanszírozása az állam és a társadalom közös ügye.

Ha a különböző nézeteket, álláspontokat csoportosítani próbáljuk, az állami szerepvállalás öt lehetséges formája különböztethető meg.⁶ Az állam lehet tulajdonos, szabályozó, vásárló, megrendelő és támogató.

Érdekes kérdés azonban, hogy a mindenkori kormányzatok és pénzügyi kabinetjeik milyen álláspontot foglaltak el e téren (és mit képviselnek napjaikban): azaz hogyan próbálták a kulturális élet anyagi feltételeit megteremteni.

A tapasztalatok arra engednek következtetni, hogy a pénzügyekkel foglalkozók túlnyomó többsége a kulturális tárcát az egyik legpocsékolóbb főhatóságnak tartja. Véleményként ugyan ezt soha egyetlen pénzügyminisztérium sem deklarálta, ám a költségvetési tárgyalások során – így vagy úgy – szinte mindig egyik kifejezésre juttatta.

Mindenesetre tény, hogy a pénzügyi kabinetek (néhány felkészült kulturális minisztert és kormányzatot leszámítva) legtöbbször épp a kulturális területeken folyó költségekre hivatkozva tudták a költségvetési vitákban akarataikat

6 Dessewffy Tibor (2000): Nem rés, nem bástya – egy kis ország lehetőségei a globalizációs kihívások erőterében. *Kultúra és Közösség*, 1. sz. 63–64. p.

érvényesíteni, a gazdasági megszorítások időszakában pedig többnyire ezt használták érvként a pénzek elvonásához.

A pocskolás vádja nehezen cáfolható. Az okok koronként – és kultusztárcáként – különböztek egymástól. Az 1920-as évek minisztere, Klebelsberg szerint Magyarország kulturális életében azért maradt annyi torzó és félbehagyottság, mert a miniszterek nem folytatták egymás munkáját, a kultúra ide-oda cibálása pedig nagyon sok pénzbe kerül. Jelentős összegeket emésztettek fel a háborúkat követő reorganizációk, majd a szocializmus évtizedeinek rombolásai és államosításai. Pozsgay Imre – aki 1980 és 1982 között volt kulturális, majd művelődési miniszter – azt teszi szóvá, hogy a kultúrára szánt kevés pénz miatt az intézmények a „legszegényebb” megoldásokat választják – s ez pazarlás. Köpeczi Béla (1982–88 között művelődési miniszter) már látja, hogy a kultúra kizárólagos állami fenntartása és működtetése lehetetlen vállalkozás, mert az állam rossz gazda. Glatz Ferenc, a rendszerváltó évek (1989–90) művelődési minisztere a luxusszámba menő, milliárdokat felemésztő párhuzamosságot kifogásolja. A rendszerváltás utáni évtizedben pedig a kulturális átalakulás folyamatai, a váltakozó eredményel járó „kulturharcok” és az elfolyó pénzek terhelik meg a tárca költségvetését.

Nem hallgatható el azonban az építkezés ténye sem. A kiegyezés óta – kisebb-nagyobb kitérőkkel, időnkénti tévutakkal – jelentős fejlesztésekre is sor került a hazai kulturális életben. A rendszerváltás kezdetén deklarált célkitűzés – a kultúra szabadsága – intézményesült, valósággá vált és létezik.

Három problémát azonban mindenképp meg kell oldani.

- A kulturális élet fejlesztése ne járjon együtt a pénz elherdálásával.
- Végképp fel kell számolni a kultúra maradékelvű finanszírozását.
- Mindenképpen felül kell vizsgálni a kulturális bevételek utáni kulturális járulékkoltatás rendszerét.

Az ország kormányzatai másképp nehezen lesznek képesek megteremteni a Lifelong Learning folyamat motivációs és intézményi feltételeit. A kultúrpolitika pedig kevésbé tud majd részt venni a magyar lakosság legszélesebben értelmezett európai versenyképességének megerősítésében.

A hivatalnoki kar és a minisztériumi apparátus helye, szerepe a kulturális élet szervezésében és szerveztségében

Európában az angol és a francia polgári forradalmat követően folyamatosan érzékelhető a különféle organizációk (szervezetek) modernizációban betöltött növekvő szerepe. A modernizáció egyre nagyobb, ugyanakkor állandóan finomított szervezettséget kíván meg. A mind összetettebbé váló feladatok elvégzésére az állam és a társadalom különféle szervezeteket hozott létre, amelyek a törvények és rendeletek figyelembevételével tevékenykedtek. Az eredményes munkavégzés viszont mindinkább komoly szakmai hozzáértést és szakszerű ügyintézést kíván meg. Különösen bonyolult kihívások előtt állnak a kormányzatok.

A dualizmus időszakában – mint Szekfű Gyula írja – a hivatalnoki kar azt vallotta, hogy őt az állam tartja el, cserében viszont ő tartja fenn az államot, képviseli a nemzetet.⁷ A két világháború között a szétesett Monarchia államigazgatási rendszere helyett újra volt szükség. Nem csupán a 93 ezer négyzetkilométernyi országra méretezett, csökkentett apparátusra, hanem olyan garnitúrára, jól képzett hivatalnokokra, akik a modern állam politikai és társadalmi bázisát jelentik. A hatalmat megragadó kommunista párt 1949-ben „lefejezi”, illetve felszámolja a korábbi tisztviselő kart. A tábornoakból, doktorátussal rendelkező hivatalnokokból portások, segéd munkások lettek. A tárcához káderek kerülnek, akikkel szemben két követelményt fogalmaznak meg: legyen a párt feltétlen, odaadó híve, és munkás- vagy szegényparaszti családból származzon. A forradalom leverése után, a konszolidáció időszakában mindinkább követelménynek kezd számítani a szaktudás is. A minisztériumok apparátusai elsősorban a párt és a KISZ (Kommunista Ifjúsági Szövetség) felső vezetéséből kerülnek ki. A rendszerváltás kormányainak ki kellett egyeznie a régi nómenklatúra bizonyos részével, hiszen szükség volt ügyintézői ismeretére. Ugyanakkor a kabinetek vezetői rokoni, iskolatársi, baráti, másként fogalmazva „sógor, koma, jó barát” alapon osztogatták a hivatalt, illetve „a mi kutyánk kölyke”, a „megbízható, jó elvtárs” gyakorlatát követték. Az egymást négyévenként váltó kormányok kölcsönösen lecserélték az örökölt apparátus nagy részét, amely a hivatalnoki kar állandó átrendeződésével járt.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy lehet fennkölt a cél, de aligha valósulhat meg a napi gyakorlatban Max Weber ideális álláspontja, mely szerint a szakszerű és hatékony ügyintézéshez független, semleges hivatalnoki karra van szükség, amely nem áll a parlamenti pártok szolgálatában.⁸ Le kell számolni azokkal az elképzelésekkel, amelyek a közigazgatást teljesen kivonnák a politika uralma alól, hiszen ezáltal maga a politika (kultúrpolitika) veszítené el az értelmét, a hatalom gyakorlásának és az ehhez szükséges gépezet irányításának lehetőségét. Magyarországon a politikai és az igazgatási rendszerváltás együttes hatásai csak felerősítették azt, hogy a közzolgálati semlegességet kimondó jognak sem lehet elég eszköze a politikai törekvések feltartóztatására, mert a politika számtalan esetben túllép rajta.⁹ Összességében elmondható, hogy a hivatalnoki kar pártsemlegessége a gyakorlatban aligha létezik, arra azonban lehet törekedni, hogy a semleges közzolgálat biztosítását szolgáló jogszabályi eszközök hatékonysága megerősödjön.

7 Szekfű Gyula (1935): *A három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda.

8 Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat.

9 György István (1997): Közzolgálat és politikai semlegesség ma Magyarországon. In Glatz Ferenc (szerk.): *A demokrácia intézményrendszere Magyarországon*. Budapest, MTA, 161–164. p.

Engedjék meg, hogy áttérjek előadásom másik témakörére, arra a mesterséges képződményre, amelyet kultúrpolitikának neveznek. A kultúrpolitika, művelődéspolitiká, kulturális politika – mint az előadás bevezetőjében elhangzott – a kultúra és a politika egymástól gyökeresen különböző két világ és eltérő eszközrendszerek bonyolult és ellentmondásokkal telített „házassága”, amely alapvetően a XIX. század végén honosodott meg és terjedt el Magyarországon.

Eltekintve a megnevezések etimológiai különbségeitől, a kiegyezéstől napjainkig sokféle módon csoportosítják és különböző irányzatok szerint osztják fel a kultúrpolitikát.

Az 1989–90-es rendszerváltozás első éveiben erőteljesen jelentkező vélemény szerint nincs szükség kultúrpolitikára: a kifejezést is, az intézményt is el kell felejtetni. E gondolatot nem a piacgazdaság szempontjai inspirálták, sokkal inkább az a természetes szabadságra törekvés, amely a Kádár-korszak vége felé vált egyre erősebbé, s amely az akkori politikai-ideológiai kurzussal szembeni értelmiségi ellenállásként jelentkezett. A korszak Aczél György nevével fémjelzett kultúrpolitikája ugyanis valamiféle centralizált, esztétikai értékítéletet alkotó politikát jelentett, amelynek élménye a rendszerváltozás első éveiben még erőteljes és közeli volt.¹⁰ A rendszerváltozás után azonban gyorsan kiderült, hogy Európában, főként Közép-Európában a kultúra és a politika olyan sokdimenziós, ellentmondásos, ám önálló világot hozott létre az évszázadok során, amely jól körvonalazható egységekből áll. S az is bizonyossá vált, hogy a diktatúrabeli, rosszul csengő kultúrpolitika kifejezéssel szemben kialakult ellenérzést nem lehet a parlamenti demokrácia világába átvinni.

A tágabb értelmezési alapra helyezkedők szerint nemcsak az államnak (kormányzatoknak) létezik kultúrpolitikája,¹¹ hanem a

- társadalmi rétegeknek és csoportoknak,
- régióknak, a lokális és helyi (városi, községi) társadalmaknak,
- a társadalom civil szervezeteinek,
- egyházaknak és felekezeteknek,
- pártoknak és szakszervezeteknek,
- a kulturális és művelődési intézményeknek, kulturális vállalkozásoknak,
- a piacnak,
- a különböző szakmáknak,
- sőt még az egyéneknek is.

(A legutóbbi – amely az egyénre szűkíti/tágítja a kultúrpolitika fogalmát – erősen vitatható, ebben az esetben célszerűbb kulturális attitűdről beszélni.)

Azok szerint, akik a szűkebb értelmezést fogadják el, a kultúrpolitika nem más, mint a hatalomra kerülő politikai párt(ok) (kormányzati koalíció) által meghatározott, a kulturális élet alakulását befolyásoló kormányzati, pontosab-

10 Révész Sándor (1997): *Aczél és korunk*. Budapest, Sík.

11 Vitányi Iván (1997): A kulturális fejlődés stratégiája. *Kultúra és Közösség*, 1. sz. 9–23. p.

ban kultuszminisztériumi tevékenység. Abból indulnak ki, hogy amikor egy európai, főként egy közép-európai nemzet kulturális életének alakulásáról esik szó, akkor köznapi értelemben elsősorban nem az egyének, társadalmi szervezetek, egyházak és pártok kultúrpolitikáira gondolunk. Különösen igaz ez Magyarországon, ahol a XX. századi állam mind fontosabbnak, a XXI. század legelején pedig már elengedhetetlennek tartja, hogy kivegye részét a kulturális élet fejlesztéséből. Már a kiegyezés után felismerték, hogy az adófizetőktől befolyt bevételekből az államnak kötelessége támogatni a kulturális életet, ám a társadalom vélekedése szerint nem mindegy, hogy a rendelkezésre álló összegek felhasználása milyen célok, értékek és politikai érdekek jegyében – s főként hogyan történik. Ahol tehát a központi költségvetésből fordítanak jelentős összegeket oktatásra, tudományra, művészetekre és közművelődésre, azt bizonyos célrendszer szerint teszik, amely lehet világosan összefüggő és stratégiaileg átgondolt, de semmiképpen nem lehet olyan értelmű politika, amelyet szűk párt-politikai érdekek szabnak meg.

A kultúrpolitika szűk értelmezésében szoktak beszélni ágazati kultúrpolitikákról is:

- oktatáspolitikáról (alapfok, középfok és felső fok),
- tudománypolitikáról (természettudományi és társadalomtudományi ágazatok szerint),
- művészetpolitikáról (műfajok alapján),
- közművelődés-politikáról (szervezetek és közösségek szerint).

Az európai kormányok kultúrpolitikáit általában három típusba szokás sorolni. Az egyik a liberális, a másik a központosított, a harmadik a demokratikus vagy társadalomvezérelt modell.

A liberális kultúrpolitika a centrális helyzetű, szerves fejlődésű országokban alakult ki. Alapvető elve a piaci mechanizmusok és törvények által szabályozott szabadság. Kis megszorítással azt is mondhatjuk, hogy a liberális kultúrpolitika a „virágozzék minden virág” elvét követi, minimalizálja az állam szerepét, s a kulturális életet jórészt a piac mozgásaira bízta. Magyarországon ez a kultúrpolitika kockázatos lett volna. Egy kicsi, tőkehiánnyal megvert országban az államnak nagyobb szerepet kell vállalnia, mint egy erős magánpiaccal rendelkező országban. Másrészt a korlátlan piaci szabadság paradox módon épphogy nem a kulturális sokszínűséget, hanem az uniformizálást segíti elő.

A központosított kultúrpolitika a XIX–XX. században perifériára szorult, szervesen fejlődésű országokra jellemző. Ez a modell nem elégszik meg a kulturális élet „szabályozásával”, hanem annak a „vezérlésére” is törekszik. Jellemzője, hogy többnyire sikerül létrehoznia egy magas színvonalú, autonóm kultúrát, amely azonban csupán egy szűk réteget szolgál.

A demokratikus vagy társadalomvezérelt kultúrpolitika modellje szerint mindenkinek meg kell kapnia a lehetőséget, hogy döntéseit alternatívák ismer-

retében hozza meg. A kultusztárca feladata az, hogy szolgáltatásaival segítse a kulturális élet feltételeinek megteremtését, fejlődését.

A különféle kultúrpolitikai modellek különféle stratégiák alapján fogalmazódnak meg. Ismert a kultúraőrző, felvilágosító, identitásközpontú, jóléti állami kultúrpolitika, de beszélhetünk konzervatív keresztény-nemzeti, radikális népi-nemzeti, populista, polgári demokratikus, baloldali és jobboldali kultúrpolitikáról – s a sort még lehetne folytatni.¹²

A lényeg, hogy az említett különféle kultúrpolitikai irányzatok és modellek eddig jobbra nemzetállami keretek között jelentkeztek és gyakoroltak hatást a kulturális életre. Megjelent azonban a kulturális globalizáció mint reménykép – és rémkép.¹³ Az egyik tábor egy teljesen új, modern globális civilizáció kezdetét reméli tőle, a másik viszont a hagyományos civilizációk és a modern nemzeti kultúrák veszedelmének tartja.

A vita hevében sem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a kulturális globalizáció nem egyik területe vagy egyszerű kísérő jelensége, mellékes következménye a gazdasági globalizációnak. Nemcsak azért, mert voltaképpen a kultúra is áru, a különféle kulturális szolgáltatások is piacon jelennek meg, hanem abban az értelemben is, hogy a gazdasági és társadalmi érintkezési viszonyok eszköze, technikája, szervező ereje. Éppen ezért kevesen vitatják, hogy a gazdasági globalizációnak kulturális dimenziója is van.¹⁴

Általában négyféle dimenzióról szokás beszélni. Az egyik a világ üzleti elitjeinek szintjén alakul ki és terjed. Az életelv a skrupulusok nélkül érvényesített profitmaximalizálás, az élet mint befektetés és haszonélvezet jelenik meg. Semmi sem számít, csak az, ki a gyorsabb, ki a keményebb és ki a gazdagabb. Ez a habitus – országra, régiókra, politikai beállítódásra, vallásra való tekintet nélkül – egyre inkább hatalmába keríti a felfelé törő fiatal értelmiségieket. A másik dimenzió is az elithez kötődik, de nem az üzleti, hanem az értelmiségi elithez. Oktatási intézmények, különösen az egyetemek, a tömegkommunikáció, akadémiai intézetek, jelentős tőkével rendelkező alapítványok, állami és multinacionális ügynökségekhez kapcsolódó nem állami szervezetek tartoznak ide, amelyek az értékek, minták, normák leértékelésében, tagadásában vagy széles körű terjesztésében egyaránt jelentős szerepet vállalnak. A globalizálódás során az említett két dimenzió számos ponton találkozik és felerősíti egymást, de ellentétbe is kerülhet. A harmadik nagy trend a kultúrában az, amivel a

12 Németh János István (1993): Az európai művelődésszervezés három modelljének alapelvei.

In Szabó Károly (szerk.): *Közművelődés a társadalmi változásokban*. Budapest, 1993, Magyar Honvédség Közművelődési és Művészeti Főigazgatósága és a Honvéd Kulturális Egyesület.

13 Szilágyi Ákos (2000): Nemzeti kultúra és globális kihívások. Inspiráció – tézisek helyett. *Kultúra és Közösség*, 1. sz. 11–14. p.

14 Uo.

kulturális globalizációt a leggyakrabban szokták azonosítani: a „McWorld-kultúra”, melyet „homogén világkultúrának” kell érteni. Megvalósítója az integráció és az uniformizálás, melyet a globális piaci erők hajtanak végre. A világot behálózó struktúrákról van szó. Példaként az egyre „gyorsabb ütemben lüktető zenei irányzatokat”, a még gyorsabb számítógépeket és a gyorséttermeket, a szórakoztatóipart, a nagy közlekedési rendszereket (légitforgalom, hajózás) vagy a politikai élet nemzetközi kommunikációs eszközét, az angol nyelvet említhetjük meg, melyek a földkerekség valamennyi nemzetét egy homogén világkultúrába préselik. Végül a globalizáció negyedik dimenziója a nyugati típusú modern pluralizmus, amely elterjedni látszik a nem nyugati társadalmak életében.

Az osztrák születésű amerikai szociológus, lutheránus teológus Peter Berger¹⁵ szerint a kulturális globalizáció végső soron a nyugati, elsősorban angolszász–amerikai kultúra expanziója. Mind a négy trend ugyanazon a nyelven – az angolon – kommunikálódik, amelyet a nemzetközi gazdaság, technika és a tudomány világa is a globális kommunikáció nyelveként használ.

Ismert, hogy Magyarország esetében a nemzeté válás a nyugati országokhoz képest különböző okok miatt később következett be, és elsősorban nyelvi-kulturális szinten került rá sor.¹⁶ Mindez közrejátszik abban, hogy a „nemzeti kultúra letéteményesei” (művészek, írók, humán értelmiségiek, társadalomkutatók stb.) szerint az egész nemzet kerülhet veszélybe. A globális kultúra elsősorban az értelmiségnek azt a rétegét érinti, amelyik a szellemi kultúra termelésében nem piaci szempontok szerint vesz részt, nem befektetésekben és megtérülésben gondolkodik.

A kérdés az, hogy a nemzetállami keretek között kialakult kultúrpolitikai irányzatok tudnak-e valamit kezdeni a globális kultúrával és annak hatásaival, vagy egy gyökeresen másféle kultúrpolitikára lesz szükség.

A globális kultúra kihívásaira és a veszély kivédésére választ és esélyt a magyar társadalom és az állam összefogása nyújthat. Persze csak abban az esetben, ha a mindenkori kormányzatok anyagi és másféle eszközökkel is segítik a civil társadalom szabadon társult csoportjainak, szervezeteinek, polgárainak megerősödését, autonómmá válását, és ha képesek lesznek szellemi kultúránk sokféle hagyományát, formáját és eredményeit megfelelően „globalizálni”.

Az Európai Unióhoz csatlakozó Magyarország ismét fordulatra készül, amely a kulturális életben újabb folyamatokat indíthat meg. A kultúrpolitikát ebben az új helyzetben azonban nem a forgolódásoknak és téblábolásoknak, hanem az átgondolt felelősségnek kell jellemeznie. Olyan kormányzati kultúrpolitikára

15 Berger, Peter L. *Four Faces of Global Culture* című, 1997-ben megjelent tanulmányára Szilágyi Ákos (2000) hivatkozik.

16 T. Kiss Tamás (1989): A kultúra legitimációs szerepének módosulásai. *360° – Közművelődés Csongrád Megyében*, 3. sz. Szerk. Török József.

lesz szükség, amely magáénak vallja Bartók Béla szellemi örökségét: a magyar kultúrpolitika maradjon magyarnak, de európai módon és léptékek alapján!

A Közművelődési Nyári Egyetemen 2003. július 7-én elhangzott előadás szerkesztett szövege.

Megjelent: T. Kiss Tamás: Fordulatok és folyamatok a hazai kultúrpolitikában. In Török József (vál., szerk.): *Közművelődési Nyári Egyetem 1999–2008. Válogatás a 10 év előadásaiból*. Szeged, Csongrád Megyei Népművelők Egyesülete, 2010, 426–440. p.